
VITA

CIVIL TÁRSADALOM KELET-EURÓPÁBAN

Molnár Miklós, az 1956 óta Svájcban élő és alkotó neves magyar társadalomtudós a tudományok doktora cím elnyeréséért 1992. október 19-én megvédte *A demokrácia hajnalodik Keleten. Civil társadalom és kommunizmus Kelet-Európában: Lengyelország és Magyarország* című francia nyelvű munkáját. Az értekezés opponensei Ágh Attila, Litván György és Szelényi Iván voltak. A vita a civil társadalom kelet-európai fejlődésének sok érdekes és tisztázatlan problémáját veti fel és betekintést nyújt a téma hazai és külföldi irodalmába. Szerkesztőségünk ezért vállalkozott a vita dokumentumainak közzétételére. Molnár Miklós téziseit rövidítve, az opponensi véleményeket eredeti terjedelmükben, illetve Molnár Miklósnak az opponensi véleményekre adott válaszát a szerző által lerövidített formában adjuk közre. A munka alapján a szerző elnyerte a történettudomány doktora címet az MTA Tudományos Minősítő Bizottságtól, és a kötet remélhetőleg hozzáférhetővé válik a magyar olvasó számára is.

MOLNÁR MIKLÓS

A demokrácia hajnalodik Keleten

Civil társadalom és kommunizmus

Kelet-Európában: Lengyelország és Magyarország

(TÉZISEK)

ELŐJÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

A fenti cím a szerző 1990 márciusában franciául írt és kiadott könyvéről fordítottatott magyarra. Az alábbi fejtegetéseket nem a könyv ismertetésének szántam. A könyv tartalma csak rövid utalásokban szerepel bennük. Az itt következő téziseket inkább arra kívántam felhasználni, hogy munkám koncepcióját a civil társadalomról megvédjem, és néhány gondolatát továbbfűzzem.

A „civil társadalom” két, sőt bizonyos értelemben három jelentéssel bír. Elfogadható, mint konkrét társadalmi jelenségre mutató kifejezés, amely mintegy ketté választja az államtársadalomban a politikai és a politikán kívüli szférákat (térsegeket). Ez a megkülönböztetés, amilyen kényelmes és könnyen kezelhető bizonyos vonatkozásokban, olyan kényelmetlen és zavart keltő más tekintetben. Ezt a nehézséget igyekszik kimutatni és kezelni mások közt Hankiss Elemér¹ és jelen szerző². A „politikai” és a „nem politikai” megkülönböztetése magával vonja a „magán” és a „köz”-területek, valamint az „állam” (államhatalom, hatalom: *power, pouvoir, pouvoirs publics*; de lásd szintén a német *Staat* és *Macht*, valamint a francia *État* és *pouvoir* megkülönböztetéseket) és a „társadalom”, avagy a „kormányzók” és a „kormányzottak” szavak jelentését, s a definíciókat terhelő filozófiai, jogi, szociológiai értelmezési problémákat. Köztük olyanokat, mint a társadalmat alkotó egyének jogai, helyzete, törekvései, viselkedése. Mindebből következően egyenes választóvonalat húzni az ellentétpárok két része közt csak a specifikus

helyzetek pontos megjelölésével lehetséges, avagy az általánosítás félre nem érthető magas fokán. A kérdés végső soron a „szuverenitás” értelmezését illeti (lásd erről Rousseau *Társadalmi szerződésére* vonatkozó sorainkat a fent idézett munkában, valamint egy másik tanulmányunk jegyzetét³). Másodsor, a civil társadalom fogalma heurisztikus módszernek tekinthető. Egy mostani francia közíró (Dominique Colas a *Libération*-ban, idézve saját munkámban, 6. old.) szerint ez a kifejezés „az állam és a társadalom kapcsolatáról való gondolkodás privilegizált eszköze”. Mégpedig, írja, évszázadok óta, legalábbis a nyugati társadalomban. Ez a felfogás magában foglalja, hogy hosszú pályája alatt s különböző partokon e gondolkodási eszköz nagyszámú variánst hagyott örökségül a mai politikai kultúra számára, gazdagítva, de egyben megnehezítve az interpretációt.

Ez utóbbi ponthoz hozzáteendő harmadik sajátosságként a különböző variánsok talán egyetlen közös vonása: a civil társadalom mint *terv*. A modern korról szólva, Hobbestól Rousseau-on át a mai szerzőkig, ki-ki elmondja tervezetében, hogy s mint képzelel az egyén és a közösség, valamint a polgár és az állam viszonyának szerinte legcélszerűbb elrendezését. Vagyis modellt, mintaképet, ideált épít, saját kritériumai, értékrendszere, ha úgy tetszik, ideológiája szerint. Az önmagában elvontan talán értékmentesnek tekinthető fogalom tehát eme választott kritériumok alkalmazása révén ideológiai töltést kap, amit a mai társadalmakra alkalmazva sem lehet kikerülni.

A fent vázolt, rendkívül szerteágazó összefüggések közül munkámban, valamint az alábbi *Tézisek*-ben csupán a háború utáni Közép-Kelet-Európára vonatkozókat tárgyalom. A „Nyugat” és „Kelet”, az állam és a nemzet, a totalitarizmus és a demokrácia, a magánszféra és a politikai térség, a párhatalom és a pluralizmus olykor ellentétes, olykor összefonódó, olykor egymást átfedő tárgyalása számos kiegészítő magyarázatra szorul.

Némelyek kifogásolták vagy sajnálták, hogy a kiadott könyv a rendszerváltás tényének konstatálásával lezárul, nem tér ki a kivívott demokrácia problémáira. A magam részéről inkább elégedett vagyok, hogy a véletlen folytán, ami se nem hibám, se nem érdemem, munkámban pontot tehettem egy lezárt történelmi korszak végére. Az új idők és új kutatások természetesen ezt a korszakot is újraértékelik, de sem ez, sem az alig egy esztendő demokratia elemző vizsgálata nem erre a könyvre tartozik. Amikor az alábbiakban a mai helyzetről is megkockáztatok néhány megjegyzést, ezt, hogy úgy mondjam, könyvem epilógusának szánom.

Egy 1990 tavaszán kiadott könyv szerzője egy évre rá s ennyi változás után szükségképpen felteszi magának a kérdést, hogy mit ér a munkája az új megvilágításban. Ez a puding próbája...

Helytálló-e, mint „hosszú távú” társadalomtudományi elemzés?

Az 1989–1990-ben végbement fordulat mennyiben erősíti meg, illetve cáfolja a civil társadalomnak tulajdonított történelmi szerepét?

S végül alkalmazható-e a szerző koncepciója a folyamatban lévő „társadalom-választás” perspektívájában?

Így, vagy hasonlóképpen fogalmaznám meg a könyvvel kapcsolatos fő kérdéseket 1991-ben. Az első két kérdésre részben a könyvben, részben az alábbi *Tézisek*ben igyekeztem válaszolni. Ami a harmadikat illeti, az ilyen kitekintést csak azért kísérelem meg, hogy feltegyem a civil társadalom koncepció *operativitásának* kérdését a most kibontakozó új fejlődési folyamatban. A fejlett nyugati demokráciákban többé-kevésbé túlhaladott ez a koncepció, s ha nem került végleg a lomtárba, az elsősorban éppen kelet-közép-európai revalorizációjának köszönhető. Ez a valorizáció azonban a poszttotalitarizmus sajátos viszonyai közt történt, amikor is a civil társadalom rejtett differenciáltsága nem akadályozta a pártállammal szembeni egységet. A partszakadás pillanatától kezdve azonban a civil társadalomnak addig tulajdonított értékek és jellegzetességek sok tekintetben megváltoztak. A differenciálódás felszínre került, és halad, a pluralizmus multiplikálja a politikai mérkőzés formáit és tartalmát, számos addig globálisan jelentkező probléma lebontódik politikai, kulturális, szociális vagy akár közigazgatási elemeire...

Tévedés lenne ebből arra következtetni, hogy a magyar (vagy az itt csak futólag említett lengyel és más közép-európai) társadalom máris elérte „nyugati mintáját” (e kifejezésben tekintetbe *nem* véve sem a nyugati modell tökéletlenségét, sem a hamis percepció torzításait, sem pedig mintaértékének sok oldalról jövő visszautasítását). Inkább arról van szó, hogy maga az alapkoncepció új megvilágítást igényel ahhoz, hogy a demokrácia további fejlődésében is a társadalmi cselekvés és gondolkodás „operatív” eleme lehessen.

A civil társadalom valójában, mint mondtuk, nem homogén értékrendszer, s ezért többféle interpretáció tárgya. Mint legutóbb a francia Guy Berger kimutatta⁴, ismeretes az a konzervatív-tradicionalista értelmezés is (lásd Charles Maurras-t és követőit), amely egyrészt az autonóm közösségeket állítva szembe a Leviathan-állammal (Paul Bourget frónál az észak-amerikai, illetve Tocqueville-i értelemben), másrészt elveti a parlamentáris demokráciát, a liberalizmust és a republikanizmust. Más ideológiai töltettel az anarchizmus nem egy irányzata is sok rokon vonást mutat a fentiekkel.

E sorok frója, a civil társadalomról szóló értekezések fő irányához csatlakozva, annak liberális demokrata változatát alkalmazta. Az emberi jogok és az egyén autonómiája játssza a fő szerepet. Ami pedig az államhatalmat illeti, felfogása azokéhoz áll közel, akik a Rousseau-ellenes liberális Benjamin Constanttól kezdve a „baloldali” Claude Lefortig a kompetenciák szükséges megosztását javasolják, szemben az állam és a társadalom „egyesítésének” utópiáival. E felfogásban a civil társadalom az, amit Montesquieu (a civil társadalom kifejezést nem használva) úgy nevez: „a hatalom, amely a hatalmat megállítja”.

Megjegyzéseim annyiban kapcsolódnak a mai politikai küzdelmekhez, amennyiben okkal vagy ok nélkül a „vissza-államosodás” jeleit vélem

látni a mai Magyarországon, s még nagyobb mértékben több más országban. Félő, hogy a civil társadalom ismét „a szabadság kis köreire” szorul, ismét elodázva a modern Európa felé orientálódást.

TÉZISEK ÉS VITÁK

Egy pillantás a nyugat-európai vitákra

A kommunista rendszer felgyorsult hanyatlása felszínre hozta a civil társadalom többé-kevésbé feledésbe merült fogalmát. Ezzel párhuzamosan felbukkant egyes nyugat-európai kutatók és publicisták szóhasználatában is, saját országuk egyes jelenségeire alkalmazva. Néhány amerikai tanulmányt is volt alkalmam megismerni. Francia nyelvterületen, ahol nagyobb jártasságra tettem szert, mindenekelőtt Alain Touraine-re kívánok hivatkozni, aki (korábbi írásait itt nem említve) a nyolcvanas évektől kezdve mindvégig olyan új típusú „társadalmi mozgalomként” elemezte a Szolidaritást, amely a pártállam-hatalom szféráján kívülről, s vele szemben „szerződéses” pozíciók és garanciák kivívására, majd a „társadalmi térség visszahódítására”, illetve a hatalmi térség megosztására törekedett.⁵ A polgárosodás fogalma ebben a koncepcióban elsősorban a szabad-polgári, a „citoyeni” lét mind teljesebb kibontakozását fejezi ki. A civil társadalom pedig az emberi jogok, s nem az anyagi termelés és a szükségletek szférájaként, hacsak nem annyiban, hogy a Szolidaritás mégiscsak... szakszervezet is. Amikor pedig Alain Touraine a francia civil társadalom szerepét vizsgálja, szintén eltekint a fogalomnak burzsoá-kapitalista társadalomként való definíciójától; azt a citoyennek közösségének tekinti, és szerinte lecsökkent közéleti részvételét (participation) kívánja előmozdítani.

A fogalom általában inkább a politikai kultúra perifériáján és szórványosan kerül elő, semmint központi kérdésként. A társadalom és a politikai mechanizmusok differenciálódása révén ugyanis a honpolgár messzemenően nem csupán választójogával élve vesz részt a közügyekben, hanem a gazdaság, a kultúra, a társadalmi élet, a helyi igazgatás számtalan ágazatában való tevékenységével. Más szóval a civil társadalom kialakult *életforma* lett, amelynek tökéletesítése számtalan részterületen folyik, anélkül, hogy szükséges lenne mint globális követelményt újra- meg újrafogalmazni. Mondhatnók, lebontódott alkotó elemeire, mint például a demokratikus intézmények működése, az emberi jogok gyakorlása vagy a helyi igazgatás-önigazgatás, az iskolaügy, a környezetvédelem, s így nem jelentkezik sem tudományos igény az összfogalom további vizsgálatára, sem társadalmi megmozdulás, amely globális követelményként tűzné zászlajára. Csak különös és kritikus helyzetekben merül fel újra, mint legutóbb (1990. november) a pápa nápolyi látogatásakor, ahol a közélet, a biztonság és a moralitás ijesztő lezüllesztését látva II. János Pál, meglepő módon, a civil társadalom értékrendjére is apellált. Egyes latin-amerikai országokban is elképzelhető a civil társadalomra mint civilizációs értékrendszerre való hivatko-

zás. A fejlett és legalábbis a Fukuyama-vita⁶ értelmezése szerint „befejezett”, demokratikus társadalmakban azonban aligha számíthatunk akár a fogalom körüli vita, akár a fogalom mozgósító jellegének felélénkülésére.

A *Commentaire* című, Raymond Aron által alapított folyóirat 1989–1990. évi számaiban Guy Berger hat folytatásos cikkben tárgyalja a kérdést, anélkül azonban, hogy akár a „végleges tisztázás” igényével lépne fel, akár azzal, hogy a civil társadalom fogalmát a politikai gondolkodás fő áramkörébe próbálná kapcsolni. Hacsak nem... negatív értelemben. Nevezetesen a civil társadalom francia „bajnokaiban” látva három áramlat konvergálását. Egyrészt a magánvállalkozás kapitalista védelmezőit (az állammal szemben), másrészt a szocialista színezetű öngazgatás (autogestion) híveit, harmadrészt éppen olyanokat, mint Alain Touraine, akiket bizonyára egyik kategóriába sem lehet sorolni. Ez utóbbinak egy 1976-ban megjelent írásából azt idézi, hogy azért illeti prioritás a civil társadalmat a mai Franciaországban, mert csak az képes visszaadni az állam küldetésének értelmét. S Berger ironikusan teszi hozzá, hogy e sorokat olvasva nem tudni, hogy egy ultraliberállal van dolgunk, avagy a (jobboldali) *Figaro-Magazine* egyik vezércikk-írójával.

Berger szerint ez a tünet egy három oldalról konvergáló „új konszenzus” kialakulására mutat, amely a fennálló intézmények, köztük a hivatásszerű politikai terület (s vele a „politikai osztály”) ellen irányul, s a rajtuk kívülálló társadalmi (gazdasági, politikai, kulturális stb.) tevékenységet ítéli egyedül autentikusnak. Mindebben az amerikai „önreguláló modellnek” a francia centralizációval, avagy „állami regulációval” való szembeállítását is észleli, ami szerinte másfél évszázad óta jellemzi a francia politikai kultúrát.

Mindez azonban nem hozta magával a civil társadalom kérdéskörének modern újraértékelését. A beidegződött politikai reflexek (így az „állam-orientáltság” versus „állam-ellenesség”) működnek tovább. A vita ily módon ugyanabban a körben kering (Berger szerint másfél, valójában, mondhatnánk két évszázad óta, ami Franciaországot illeti, s három százada angol viszonylatban), s vele keringenek tovább a fogalmi ellentmondások. A hangzavar tovább tart. Vagy pedig arról van szó, hogy holt elmélettel van dolgunk, amely, talán diffúz eredete miatt, valamikor Hegel majd Marx idejében befagyott.

Mindenképp úgy vélem, hogy a mintegy másfél évtizede újjáéledt vita⁷ nem „nyugatról” ment „keletnek”, hanem megfordítva. A magam kiindulási pontja mindenesetre ez utóbbiban található.

A KÖZÉP-EURÓPAI TÉRSÉG FELLAZULÁSA

Nem új a felismerés, hogy a csápszerűen terjeszkedő és működő pártállam, miközben a lakosság fölötti hatalmát ezzel biztosítja, egyidejűleg behatárolja a rendszer hatékonyságát. A társadalom öntevékenységet megnyomorítva saját erőforrásától vágja el magát, s mind jobban

fokozza a hatalmi szféra és a civil lakosság egymástól való polarizálódását. Történelmünk jelenkorában, amelyre az ismeretek fejlődése révén (vagy vele párhuzamosan) éppen az egyén kreativitásának nagymértékű felerősödése jellemző, a fent említett behatárolódás végső soron az ilyen típusú rendszer hanyatlásához, majd bukásához vezet. A mai nyugati szakirodalomban (és publicisztikában) uralkodó vélemény voltaképpen csupán ezzel az „ellehetetlenüléssel” s így a Nyugattal folytatott verseny elvesztésével magyarázza az 1989–1990-es kommunista összeomlást. Magyarország utolsó kommunista miniszterelnöke, Németh Miklós is ezzel magyarázta a párhatalom síma lemondását egy nyugati politikai írónak⁸. „Egyszerűen nem volt mit csinálni...”

A társadalmi erők szerepe természetesen nem tűnik el teljes mértékben ebben a magyarázatban, de szinte még jobban a háttérbe szorul, mint a múltban, amikor, ha másról nem, legalább a strukturált politikai ellenzék tevékenységéről cikkek, könyvek, interjúk jelentek meg. A változás után azonban főleg azt halljuk, hogy „ellenzékiek talán voltak, de ellenzék nem volt”. A strukturálatlan társadalmi behatás pedig szinte említésre nem került mint a változás egyik tényezője.

E sorok írója sem vonja kétségbe, hogy a rendszer szétesésének végső szakaszában a strukturált ellenzék látszólag nem játszott döntő szerepet. A lengyelországi Szolidaritás tagsága például a mélyponton volt. Tagadja viszont, hogy ebből a fenti következtetésekre lehetne jutni. Magyarországot illetően semmi esetre sem (az itt csak háttérben tárgyalt Szovjetunióban sem): elég ha a munkámban vázolt három mozgalom, a külföldi magyar kisebbségek jogaiért folytatott harc, a környezetvédelem és a Történelmi Igazságtétel Bizottsága szerepére, valamint a szólás és lelkiismereti szabadság kivívására irányuló irodalom, sajtó, művészet, az egyesületi és klubmozgalmak és végül, de nem utolsó sorban a vallásos irányzatok tevékenységére utalunk.

Munkánk súlypontja éppen ennek az autonóm társadalmi mozgásnak az eredetére esik. Vagyis a kronológiában távolabbra nyúlva, társadalmilag pedig szélesebb körben keresi a rendszer összeomlását, mint az „ön-elsüllyesztés” tézisének hangoztatói. Kutatásaim ugyanis arra vezettek, hogy egyrészt a hatalmon lévő politikai osztály (nómenklatúra, új osztály stb.) korántsem ignorálta a civil társadalomtól való elszigeteltségének veszélyeit. Zamjatyin híres *Mi* című regénye óta közhelyszámba megy, hogy ahol a megszámozott alattvalók sokasága a „mi”, ott a másik oldal az „ők”. E szervi baj szimptomatikus kezelésére irányult a párhatalom újra meg újra felhangzó vészkiáltása is: „elszakadunk a tömegektől”. Mint Dosztojevskij Sigalovja, a párhatalom is saját posztulátumának az ellenkezőjét valósítja meg: az állam társadalmisítása helyett a társadalom államosítását. S mivel ezt be nem ismerheti, létrehozza a fiktív egység keretében, a hatalom és a társadalom radikális, a történelemben példa nélkül álló szétválását. A szovjet típusú despotizmus ezen ismertetőjelét (Wittfogel szerint „keleti despotizmus”) könyvtárakra menő irodalom taglalja. Az én munkám csak annyiban tér el a fő irányzattól, hogy nem a despotizmus ismert tényére helyezi a

hangsúlyt, hanem magára a hamis posztulátumra, amely a „köz” és a „magán” szférák „újjraegyesítését” célozva tökéletesen ellentétes hatást váltott ki.

A későbbiekben szeretnék kitérni a fenti állítás és a két szféra kölcsönös „átszivárgása” tételeinek ellentmondására. Akár joggal beszélhetünk, akár nem, valamiféle „ozmóziról”, a pártállam számos intézménye és reformja ezt a célt kívánta szolgálni. Csakhogy egyoldalúan, „a tömegek megnyerése” jelszava alatt, miközben e tömegeket, Claude Lefort kifejezésével élve, az architektúra „nyersanyagaként” kezelte. Mindazonáltal a szovjetunióbeli NEP-től kezdve a Népfronton át a reformkommunizmusig a társadalmi erőforrások felhasználása volt a cél.

Ez a közhelyszerű megállapítás vezet a totalitárius rendszer és a civil társadalom viszonyának kritikusabb vizsgálatához.

Hannah Arendt már 1966-ban megállapította, hogy a totális rendszer Sztálin halála után már nem volt az „a szó szoros értelmében”. Ezzel a totalitárius *terv* befejezetlenségére utal, de gondolatát nem fejtí ki, s az „olvadásban” kibomló mozgás perspektíváit nem ismeri fel. Míg mások, egészen az „útítársak” külső köréig, az olvadásban a revizionista megújulás lehetőségét vélték felfedezni.

Hannah Arendt habozóan ítélte meg a jelenséget, s nem tudta elhatározni, hogy azt visszafordíthatatlannak, vagy visszarendeződhetőnek tekintse. A jelentős gondolkodók közt ekkor egyedül Raymond Aron figyelte fel „a kompromisszum demokratikus szellemének” a rendszerre nézve „halálos fenyegetésére”.⁹

Meg kell jegyezni, hogy ez utóbbi, halálos perspektívát a prágai tavasz legázolása hosszú időre elsodorta, a csehszlovák revizionizmusról táplált illúziókkal együtt. A hetvenes években egyedül a Kádár-rendszer ellenőrzés alatt tartott „liberalizmusa” tűnt (többféleképpen értelmezett) újító kísérletnek. S míg ez utóbbit illetően a „vegyes gazdaság” táplált többnyire túlzott reményeket, a sorozatos lengyel események a köztér „szerződéses megosztásának” lehetőségét helyezték előtérbe. Ezenkívül mindenütt megindul, illetve felgyorsul a szellemi differenciálódás, avagy az „új evolucionizmus” (Michnik).

A kialakult interpretációs klisék nem követték nyomon ezeket az elmozdulásokat. Általában nem alakult ki az a nézet, hogy akár a „normalizációk”, akár a reformok már csak átmenetileg lassíthatják a pártállam hanyatlását és bukását. Ennek a lehetősége legfeljebb, mint előreláthatatlan kataklizma jelent meg egyes írásokban. A hadiállapot proklamációja Lengyelországban ezt erősítette meg, míg a peresztrojka megjelenése ismét a revizionista-reformkommunista fejlődés illúzióját táplálta. Ily módon az 1989–1990-ben bekövetkezett összeomlás váratlanul érte a szovjet világ külső megfigyelőinek túlnyomó részét. E sorok írója ezt annak tulajdonítja, hogy sem a kommunista párt korróziójának fokát, sem a civil társadalom térfoglalásának jelentőségét, sem a kettő kölcsönhatását nem mérte fel a nyugati kutatás és szakirodalom.

NÉHÁNY SZÓ AZ IRODALOMRÓL

Az első jelentős kísérleteket az új tényezők és perspektívák felmérésére az 1980-as évekre, illetve, szórványosan, egy-két évvel korábbra helyezem. Magyarországon tudomásom szerint első ízben a „második gazdaság” perspektíváit írták le, míg a lengyel ellenzéki mozgalmak esetében díszszidens és autonóm természetükre irányult némi figyelem.¹⁰ A „második társadalom” fogalma Hankiss Elemér írásában vált első ízben az ösztársadalmi mozgás elemző eszközévé. Alain Touraine és szerzőtársai *Solidarité* című munkáját már említettük, s munkánk bibliográfiája felsorol több rokonszemű munkát, köztük Timothy Garton Ash könyvét a lengyel forradalomról, amelyhez hozzáteendők az angol kutató egyéb közép-kelet-európai vonatkozású tanulmányai is. A civil társadalom újraértékelésében megemlíthendők az amerikai *Telos* folyóirat tanulmányai, a totalitarizmus új átgondolásában pedig Guy Hermet, Pierre Hassner és Jacques Rupnik gyűjteményes kötete.¹¹

Ez a hiányos lista csak azt a néhány úttörő kiadványt sorolja fel, amelyekhez jelen szerző kutatása a kezdeti időktől fogva szorosan kapcsolódott.

A magam részéről első ízben 1981–1982-ben vázoltam fel a civil társadalom helyét és szerepét a poszttotalitárius pártállamban.¹² Ezekben a kezdeti és bátortalan tétélekben egyrészt a totalitarizmusnak mint „kulturális modellnek” a kudarcát vizsgálom, másrészt, dolgozatom kronológiai keretéből előreszaladva, a civil társadalom „hagyatékának” túlélését a posztsztálinizmus korszakában. Ez utóbbi tovább él, nevezetesen a nemzeti identitásba ágyazva. A kommunista társadalmi modellt a hatalom nem volt képes behelyettesíteni a leromboltnak hitt régi modell helyére.

Ugyancsak 1982-ben ezeket a tétéleket tovább munkáltam, többek között a totális-utóttotalitárius állam és a társadalom viszonyát elemezve.¹³

Valójában a kommunista állam és társadalom problémaköre sokkal régebben foglalkoztatott. 1963-ban megvédett és publikált doktori értekezésem előszava azt tanúsítja, hogy eredetileg a marx–lenini államelmélet kialakulását akartam tanulmányozni, de beleragadtam a kiinduló pontba. Tézisem végül is az I. Internacionálé széthullására korlátozódott, okaként az *autonómiájukat* védelmező, ún. „tekintélyellenes” (korabeli szóhasználat szerint: anti-autoritaire) tagszervezetek ellenállását jelöltem meg. Ebben az 1871–72-ben kulmináló összecsapásban a szocialista, illetve anarchista munkásmozgalom későbbi konfliktusainak eredete is fellelhető, különböző elnevezésekben, mint föderalizmus vagy proudhonizmus vs. centralizmus, önkormányzati elv vs. felső irányítás, szabadelvű (libertaire) irány vs. tekintélyelvű uralkodó ideológia. A vita „marxizmus vs. anarchizmus”, illetve „Marx–Bakunin-vita” néven is ismeretes. A polémia és a két fő irányzat szakadása egyébként visszanyúl a párizsi kommün kebelében történt szakadáshoz a diktatórikus Comité de Salut Public és a föderalista, államellenes, proudhonista szárny között. Az említett ellentétek ugyan mozgalmi és szervezeti

jellegűek, így inkább a jövődő munkáspárt-mozgalmak évszázadra kiterjedő konfliktusait vezetik be, de a párizsi kommün mint forradalmi hatalom (a proudhonisták szerint föderatív, nem állami jellegű alakulat) mégis, első ízben, a szocialista állam és társadalom viszonyának alapvető problémáját, nevezetesen az állam elhalásának kérdését tűzte napirendre. Ennek a tanulságait vonja le Bakunyin 1873-ban írt Goszudarsztvennoszty i anarhizm, francia kiadásban *Etatisme et anarchie 1873* című terjedelmes tanulmánya (Leiden, Brill, 1967, Arthur Legning előszavával és jegyzeteivel), valamint Marx és Engels erre vonatkozó vitairatai.¹⁴

Későbbi kutatásaim során 1956-tal kapcsolatban vetődött fel újra a pártállam és a társadalom kérdése. A magyar forradalom okait és eredetét, az események lefolyását, valamint a bennük működésbe lépő erőket tanulmányozva, azt hiszem, közel jutottam a „civil társadalom” koncepcióhoz. Mindenesetre: a forradalomban részt vevő hatóerők szintézisét kerestem, vitába szállva a lényegében egy dimenziójú magyarázatokkal (nemzeti felkelés, proletár öngazgatás, passzéista restauráció — hogy a legfontosabbakat említsem). Főiskolai előadásaimban a genfi és a lausanne-i egyetemeken, a párizsi EHESS-en mint meghívott tanulmányi vezető, valamint számos más előadásomban és cikkemben a társadalmi mozgalmak és látens erők tanulmányozására helyeztem a hangsúlyt.

A felsorolt előzmények során alakult ki a civil társadalom koncepciója az 1980-as évek kezdetétől. További kutatásaim során, 1985 és 1987 között, a svájci kutató alapítvány (FNSRS) támogatását élveztem, amely lehetővé tette két lengyel asszisztens közreműködését.

Az 1990-ben ebből a kutatásból származó munkám főbb téziseit csupán néhány fejezet kapcsán kívánom itt összefoglalni.

AZ UTÓPIA ÉPÍTŐMESTEREI. KELET ÉS NYUGAT

Munkámban nagy súlyt helyeztem arra, hogyan sikkadt el a civil társadalom a marxizmusban. A marxizmus és a kommunista rendszer összeomlása után ezek a fejtegetések csekély érdeklődésre tarthatnak számot, társadalomtudományi-történelmi szempontból azonban nem közömbös, hogy milyen elméleti előzmények vezettek egy hetven, illetve negyven esztendeig tartó társadalmi, gazdasági, nemzeti és kulturális elnyomorodáshoz. A totalitarizmus, a gyarmatiság, a proletárdiktatúra, a pártállam és más, a helyzetet mintegy csak a hatalom szerkezete szempontjából, felülről való vizsgálódások erre nem adnak kielégítő választ.

Az olasz filozófus, Norberto Bobbio, aki egyebek között Gramsci és Marx civil társadalom elméletének különbségeivel foglalkozott, azt a nézetet képviseli, hogy Marxnál beszűkül a fogalom, a gazdasági alépítménybe szorul. „Még meglepőbb módon — folytatja Bobbio — a civil társadalom specifikus jellege teljesen egybeesik (Marxnál) a természeti állapot hobbesi fogalmával, vagyis a mindenki harca mindenki ellen

elképzeléssel.”¹⁵ Hogy Marx miért választotta a természeti állapotnak ezt a pesszimista változatát, ennek firtatása meghaladná lehetőségeimet. A sokszor előforduló „szociál-darwinizmus” talán megközelítő magyarázat, de azzal a szükséges fenntartással, hogy Darwin fő műve csak 1859-ben jelent meg. Mindenesetre a „mindenki harca...”, avagy „ember embernek farkasa” tételek Marx számára készen kínálkoztak mint a nála *egynek* tekintett polgári-tőkés *avagy* civil társadalomra kivetíthető meghatározások. Ezen csupa atomizált, önző individuumokból álló társadalomképből indul ki a forradalomelmélet konstrukciója (habár nem világos benne a proletariátus helye a „farkasok” világában), valamint a dialektikus folyamat utolsó szakaszának, az állam elhalásának s az önkormányzó, osztály nélküli társadalom kialakulásának utópiája.

Ez utóbbit a civil társadalom győzelmének is felfoghatnánk annyiban, hogy a megvalósult utópiában az állam nem korlátozná tovább az emberi szabadságot és a személyiség kibontakozását. Marx azonban nem tekintheti annak, mivel nála a civil társadalom, a tőkés-burzsoával együtt, a történelem sülyesztőjébe kerül. Ezen a végponton, vagyis a marx *q.e.d.* magasságából visszánézve érthető, miért volt számára a civil társadalom kényelmetlen fogalmi meghatározás. A marx *„történelem vége”* nem az állam, mint Hegelnél, és nem Hegel, mint Fukuyamánál, és nem is a polgárosodás demokratikus paradigmájának Norbert Elias-féle megközelítése, hanem a forradalmi törés eredménye. Ebben az architektúrában sem a régi értelemben vett, szerves fejlődés során tökéletesedő civil társadalomnak, sem a szűkebb értelemben vett magánszférának nincs helye. Ebben a koncepcióban nem kevesebb, mint az európai civilizáció évszázadokon át érlelt formája, s vele a modernitásnak az egyéni invencióra és az intézmények és erkölcsök tökéletesíthető voltára alapozott felfogása kikerül a történelemből.

A marxizmus kritikai vizsgálata (a doktrínán belülről és kívülről egyaránt), ismereteim szerint csak futólag érintette az „alapító atyáknak” ezt a bűvészi teljesítményét. Gramsci elfogadta a fogalmat (talán egyedül), de az értelmiségre és a hegemoniáért folyó küzdelem színterére korlátozta. Althusser elvetette zavarossága miatt, Habermasnál főleg a közvéleményre (nyilvánosságra) korlátozódik.

A civil társadalom szélesebb, marxizmus előtti értelmezésének eliminálása együtt jár az európai civilizáció számtalan elemének elvetésével. A kialakult értékállomány, benne a jog általános érvényének elve, használaton kívül helyeződik, mint valami rozsdás jármű. Csak a művészet és irodalom talált némi irgalmat, mint az „emberiség gyermekkorának fölülmúlhatatlan öröksége”, avagy mint előremutató kritikai realizmus.

Közép-Európa szellemi elsivatagosodásában természetesen számos más, katonai, politikai, gazdasági és egyéb tényező játszott láthatóbb, konkrétabb szerepet. Ezek közé soroltam az orosz elmaradottságon épült szovjet modell átültetését a térség fejlettebb társadalmaiba.

VALÓSÁG ÉS IDEÁL

Egyik bírálóm, Pierre Maurer szerint¹⁶ a szerző által rajzolt társadalomkép — mind a múltra, mind a jelenre vonatkozóan — hiányos. A civil társadalom „fogalmi eszközének fénycsóvjája” írja Maurer, sok mindent árnyékban hagy. Ezt a kritikát jogosnak érzem, valamint azt is, hogy amit a módszeremről mond: „nem mentes a szerző ideológiai beállítottságától”. Ennek következtében munkám, a kritikus szerint, a kommunizmus előtti társadalmi realitás és az azt túlélő hagyomány idealizált képét nyújtja.

Védekezésül két pontot kívánok említeni.

A civil társadalom koncepciójának erénye és gyengesége, hogy az elemzés tárgya és eszköze egybeesik. Valamennyi róla elmélkedő filozófus, jogász, társadalomtudós benne látja a modern civilizált társadalom szinte legideálisabb berendezését. A legjobb szerződést. Ennyiben a civil társadalom, mint említettem, nem a „valós valóság” tükörképe, hanem *társadalom-tervezés*, weberi kifejezéssel: ideáltípus. A „konkrét” társadalmi valósághoz csak annyiban van köze, hogy az ideáltípus felé közelítő vagy ilyennek vélt törekvéseket (kultúra, jog, történelmi hagyomány, haladási készség), feltérképezi a saját kritériumai szerint. Nem tudom elutasítani, hogy az ezekre az ismérvekre alapozott válogatás tendenciózus volt és valószínűleg kiszorította a leírt társadalmak számos elemét.

Tanulmányomban az empirikus kiindulópont a nemzeti szerencsétlenség mélypontja. Mindaz, amiből a fejlett, modern civil társadalmak paradigmája összetevődik, a szó szoros és eszmei értelmében a föld alá szorult. Más szóval, ha elnézik ezt a patetikus hasonlatot, az autonóm emberi személy, mint megannyi hajótörött a lakatlan szigeten, magányosan barkácsolta a civilizált életforma és az önvédelem legnélkülözhetlenebb eszközeit.

Ezt a mélypontot from le tanulmányomban. Szándékom szerint az eddigi népi demokrácia-történetektől eltérő módszerrel és adattárral, a politikai eseménytörténetről a társadalmi állapotokra áthelyezve a hangsúlyt. Az itt leírt állapotban a civil társadalom, mint hagyomány és ideáltípus látszott az egyetlen fogódzót jelentő fogalomnak, amellyel az elnyomott nemzet és a szétzilált társadalom atomjai között koherenciát lehetett találni. S 8–10 évvel ezelőtt ez is csak pusztá feltevés volt, amelyet egy teoretikusan feltételezhető „végleges normalizálás” semmivé tehetett volna. Munkám hipotézisei között ez utóbbi nem szerepel. Hogy ez hit kérdése volt, vagy a realitás korrekt értékeléséből származott, a szerző nem tudja megítélni. Csupán azt állítja, hogy a rendszer összeomlása mit sem változtat az akkori helyzeten, s hogy munkájában lehetségesnek vélt kibontakozási tendenciákat kereste. Így alakult ki, a kutatás során, a készülő munka második lépcsőjének elgondolása is.

REVIZIONIZMUS VAGY EMANCIPÁCIÓ?

Nevezetesen az, hogy a századvég új technológiai forradalma a pártállamot, saját fennmaradása érdekében, a társadalmi erőforrások bizonyos mértékű felszabadítására kényszeríti (a harmadik világba süllyedés veszélye miatt), s ez magával hozza a civil társadalom újjáéledését. Ez a feltevés nem küszöbölte ki sem a „normalizálások” vissza-visszatérését, sem az enyhülések hatósági ellenőrzését, de a társadalmi erők *saját* dinamikáját is tekintetbe vette. Munkám második fele ennek a fejlődési iránynak a jellegzetességeit próbálta felderíteni. A magyar forradalom, avagy, könyvemben a „felkelés modellje”, a rendszer akkor még tovább nem tágítható korlátain tört meg, s egy hosszú évtizedre ismét a revizionizmus látszott a kisebbik rossznak, majd, sokak szemében, elfogadható „prágai alternatívának”.

A hosszú életű Kádár-rendszer, illetve középső szakasza különösen fontos helyet foglal el ebben a történelmi kontextusban. Mivel indulása a hatvanas évek közepén egybeesett a csehszlovák reformkorszak rövid virágzásával és tragikus befejezésével, a magyar kísérlet, amely folytatódott, hamarosan a nemzetközi érdeklődés középpontjába került. A „magyar modell” ki-ki a saját kritériumai szerint ítélte rendszer-mentésnek, behatárolt átalakulásnak vagy járható alternatívának. Több munkámban is a második változatot tartottam reálisnak, ezzel magyarázva mind a többszöri visszarendezéseket, mind pedig az átalakulás korlátait, s ezzel a visszarendezés lehetőségét. Ugyanakkor a civil társadalom további fejlődésének esélyét s ezzel a fejlődésnek előreláthatatlan, de reális perspektíváját sem tekintettem kizárhatónak. A Kádár-rendszer, mint olyan, írtam (lásd a magyar kommunizmus történetéről írt könyvemem) nem nyújt alternatívát, de a pálya nyitottabb, mint bármikor bármely addigi kommunista államban. Ezt az értékelést ma is fenntartom.

Nem állíthatom azonban, hogy amikor itt vitatásra került munkámat a civil társadalomról elkezdtem, tisztában voltam az események rövidesen bekövetkező felgyorsulásával, még kevésbé végső kimenetelével. Nem is ez volt a kérdés, hanem az adott helyzet felmérése. Forrásaim tanulmányozása, valamint (a nyolcvanas évek közepétől) 9 helyszíni kutatás és 100–120 személlyel folytatott információ- és eszmecsere három egybefonódó megállapításhoz vezetett. 1) Sem a lengyel hadiállapot, sem a nála sokkal konszolidáltabb Kádár-rendszer nem áll ki egy újabb kritikus erőpróbát. 2) A lejáratott revizionizmus kimerítette maradék tartalékait. 3) A civil társadalom rohamos fejlődésnek indult.

Ami az utóbbit, munkám fő tárgyát illeti, a tétel nem szorul bizonyításra magyar viszonylatban. Sem a különböző gazdasági magánkezdeményezések fékezése, sőt akadályozása, sem a politikai célokat szolgáló eladósodás nem másítja meg, hogy a gazdasági irányítás kicsúszott a kormányzat kezéből, az információ és a szellemi front pedig rohamos gyorsasággal függetlenedett. Fontos mozzanat, ha nem döntő, hogy ez utóbbi a pártállam ellenőrzése alatt álló, a legtöbb esetben saját

tulajdonát képező vállalatokra (sajtó, kiadók stb.) is kiterjedt. Gyakorlatilag megindult a hatalmi szféra kiszorulása, ami a párt bomlására (Kádár eltávolítása 1988 májusában), majd a reformkommunista irányzat már folyamatban lévő hatalmi megegyezési kísérleteire vezetett. Ezt az egyensúlybillentést nem lehet csupán azzal a ma is olvasható interpretációval magyarázni, hogy a kormányzat (pártállam) elvesztette a fejét, főleg Moszkva miatt, és ezért feladta a harcot, teret engedett az alapjában véve felkészületlen, gyenge és megosztott ellenzéknek. Az utólagos helyzetelemzések közül Schlett Istvánét tartom a legjobbnak¹⁷, míg számos más kommentár, csak a felszínen mozgó erők játékát látva, ma is vakon megy el a perdöntő társadalmi tényezők szerepe mellett.

A helyzet különbözőségei ellenére a mondottak lényege Lengyelországra is érvényes, ahol, a gdanski szerződés és brutális megszegése és a Szolidaritás mozgalom hanyatlása ellenére, végső soron a társadalmi nyomás kényszerítette ki a hatalom megosztását, majd feladását.

Mіндеbben nem hagytam figyelmen kívül sem a peresztrojka, sem a szovjet külpolitikai irányváltás óriási befolyását, de hangsúlyozni kívánom, hogy a hatalomátadás–hatalomátvétele aktusa nem Moszkva döntése szerint történt. Ha részleteiben nem is, a lényegét illetően ismert, hogy a szovjet kormányzat ha nem is népfrontszerű, de a párt pozícióját nagymértékben megőrző átalakulást irányzott elő. Erre készült az MSZMP is, sőt ebben az illúzióban élt, talán egészen az 1990 tavaszi választásokig, az MSZP vezetősége is. S ha a végső döntést, mint Schlett írja, végül a politikai osztálynál (az újnál is) érettebb nép hozta, ez csak alátámasztja a civil társadalom önálló dinamikájáról vallott nézeteimet.

Ebben a folyamatban a civil társadalom a kelet-európai rivaldafényben is szinte visszanyeri „eredeti” értelmezését. Azt, amit Locke művében a „civil or political society” átfedése kifejez. Munkámat ezen a ponton több, más és másként fogalmazott, de konvergáló kritika érte. Lényegében az, hogy a civil társadalom fogalma nem vezet át a politikai szabadság birodalmába. Vagyis megreked az állami beavatkozástól védett magánterület demarkációs vonalán, vagy más szóval „a szabadság kis köreire” szorítkozik. Volt, aki azt mondta, hogy kádárista könyv, a kompromisszum konceptualizálása. Kende Péter sokkal árnyaltabb bírálata azt veti fel, hogy a munka eredeti perspektívája az alcímben (société civile et communisme), a változás pedig a hozzáragasztott főcímben (la démocratie se lève à l'Est) jut kifejezésre, mintegy elárulva, hogy a szerző „útközben” változtatott perspektívát. Előbb „hosszú távra” állt, majd hirtelen átváltott...

Ami a *tényeket* illeti, főlőszleges mondanom, hogy sem a kádárizmust, vagy a peresztrojkat meghosszabbítani, sem a kompromisszumos modelleknek forradalommal véget vetni nem állt hatalmamban. Arra pedig, hogy szívem szerint mit szerettem volna, nem kívánok felelni, mert a dolgok alakulásával személy szerint meg vagyok elégedve. Csupán mint a társadalmi jelenségek iránt érdeklődő történész szeretnék a fentiekhez hozzászólni.

Rám végül is csak az tartozik, hogy mint előljáróban írtam, a civil társadalom koncepciója állja-e a sarat 1. „hosszú távra”, 2. az átfordulás történeti pillanatára s végül, 3. *post festum*? Mivel a hosszú távú leírás hitelességét eddig senki sem vonta kétségbe, csupán a két utolsó szakaszra korlátozom megjegyzéseimet.

Ami az alapkoncepció alkalmazását illeti, kezdettől fogva annak szélesebb, a *politikai térségbe átnyúló* felfogásához tartottam magam. Hogy ez hogyan és mikor megy végbe? E munka szerzőjének nem erre kellett felelnie, hanem olyan módszerrel kellett dolgoznia, amely a történetekben a véletlent, a „pillanatnyit”, a személyiség szerepét össze tudja kapcsolni a „mélyen fekvő erőkkal” (Pierre Renouvin). Nem szeretnék itt hosszabb módszertani vagy ismeretelméleti kérdésekbe bonyolódni, csupán megemlítem, hogy, miután éveken keresztül foglalkoztam a modern történetírás módszereinek kérdésével, igyekeztem az olvasottakból ihletet meríteni. Úgy véltem, hogy a „folytonosság” és a „törés”, a „progresszív” vagy „kumulatív” elemek és a „határozathozatal”, az „esemény” és a „struktúra” (folytathatnám a variánsokat) egyenértékű és kombinálható elemei a kutatásnak. Ezért nem láttam — jogosan-e vagy sem — „episztemológiai törést” a rendszerváltás egy-két évre tehető végkifejletének elemzésében.

Marad a „pillanat” maga... Ha nem a változást szentesítő jogi aktust, hanem a „döntő mozzanatot” keressük, bizonyára még évekig, ha nem évtizedekig, vitatkozhatunk, keresve a „rendezett visszavonulás” elhatározásait (ha voltak) Moszkvában, s a „rendezetlenét” Varsótól Budapesten át Berlinig. Az eseménytörténelem még számos meglepő felfedezéssel fog szolgálni. A döntő „pillanatot” azonban, habár e pillanat számos dátumra helyezhető, Hankiss Elemér kérdése fogalmazza meg: „Miért nem lóttak?” Erre kíván feleletet adni a hatalom megbénulásának és a társadalmi erők robbanásszerű kibontakozásának egyidejű elemzése a civil társadalom fogalmának segítségével.

Mint a fentiekből kitűnik, módszeremet hatékonnak — és használhatónak — tartom a poszttotalitarizmus bukásáig. S ha azon *túl* módosításra szorul is, az nem jelenti, hogy a kivívott demokráciából visszanevezve a dolgok új megvilágítása érvényteleníti a korábbi modell koncepcióját.

Termézetesen felmerül a kérdés, hogy nem szükséges-e a változást önálló, „átmeneti” periódusnak tekinteni, megfelelőbb, differenciáltabb módszer alkalmazásával? Így tekintve, munkám elmarasztható. Védelműl, egész röviden, két nehézséget szeretnék felhozni. Mettől meddig tartana ez az „átmenet”? A pusztán leíró eseménytörténelem általában, hacsak nem formális kritériumokra szűkíti a periodizációt, mindig zavarban van, és, ami fontosabb, nehezen tudja tárgyát beilleszteni a hosszú távú struktúrákba és abba, amit az *Annales* iskola, nevezetesen Le Roy Ladurie, a történelem „antropológiai” vizsgálatának nevez.

A másik nehézség, egy mondatra szorítkozva, abban rejlik, hogy a demokratikus, pluralista rendszer politológiai elemző módszerét csak

üggyel-bajjal lehet alkalmazni az úgynevezett átmenetre, amelyben egyelőre még a régi struktúra dominál.

POST FESTUM

Konklúzió gyanánt néhány megjegyzés a civil társadalomról *ma*. Erről szólva azonban vissza kell kanyarodnom néhány korábban tárgyalt témához. A mai, „rendszerátalakítás utáni” helyzetben is, ugyanis egyrészt a korábbi aspirációk, elképzelések és képzelgések, másrészt az értékrendszer pontosabb szelektálása határozza meg az irányt. Ez dönti el, hogy milyen értelmezésű civil társadalom vezet a modern Európához! Mint előljáróban felvetettem: a fogalom nem értékmentes, s nem homogén. Utaltam arra is, Guy Berger eszmetörténeti áttekintése kapcsán, hogy konzervatív-tradicionalista, köztük Maurras-i felfogásban is használatos. Végül idéztem azt a könyvemről írt bíráló érzrevételt, hogy idealizáltan jeleníttem meg a lengyel és a magyar társadalmak múltját. Idealizáltan, mondhatni talán idilli állapotban.

A Maurras-i felfogás, amelyben a laikus köztársaság államával szemben a család, a vallás, a hagyományos erkölcsiség és közösség az igazi értékek hordozója, bizonyára nem jellemzi munkámat. Lehetséges azonban, hogy ennek a lengyel és magyar társadalmakban erős gyökerű értékállománynak a kritikai vizsgálata sok kívánnivalót hagy hátra. Ennyiben, mint már elismertem, a kommunizmus előtti civil társadalom leírása idealizáltnak tűnhet. A fentebb már említett tény, hogy Közép-Európát, Szücs Jenő értelmezéséhez közel állóan, valahol a Nyugat peremén, de semmiképpen sem a nyugati civil társadalom modelljének kiteljesedett zónájában helyeztem el, az olvasó figyelmeztetését szolgálhatta és kívánta szolgálni. A kritikákat olvasva azonban úgy látszik, hogy ez nem volt elégséges.

De vajon kidolgozható-e a hiteles kép a civil társadalomról a totális és utótotális rendszer állapotában? Hosszas és szerteágazó szociológiai kutatások bizonyára reálisabban írják majd le a valóságos állapotokat, köztük a lelkek állapotát... Ezt a vizsgálatot e munka szerzője nem végezhetette el. Inkább azt kellett hangsúlyoznia, hogy a civil társadalom a föld alá szorult. S csak jelekből, majd a lazulás időszakában sporadikus tünetekből ítéltette meg, hogy mi maradt belőle, s merre tart — hogy Konwicki hasonlatával éljek — „a búvó patak” futása, az „éjjeli madár” repülése. Némelyek ezt is kifogásolták,¹⁸ egy korábbi, 1985-ben közzölt tanulmányom bírálataként, megítélésem szerint tévesen. A civil társadalom mint valós jelenség nem szigorúan strukturált, szinte tagsággal rendelkező és zárt sorokban a rendszer ellen menetelő mozgalom, mint a cikkíró szeretne volna látni. S mint a fejekben élő terv, ideál, elképzelés, nem nyílt sisakkal jelentkező ideológia, hanem hol titkolt, hol bevallott értékekben élő, sokszor inkább az érzésvilágba, mint a tudatba ágyazott, kusza és homályos elképzelés a múlttól, jelenről és jövőről. Így élek, így éltem, így szeretnék...

Az elmondottak kétségkívül megerősíthetik azt a nézetet, hogy a civil társadalom tudományos használatra túlságosan tág, szinte a végtelékig tágítható kategória. Felfogható mint szociológiai jelenség, mint célként kitűzött terv vagy rendszer, mint módszertani koncepció. Megjelenik, mint társadalmi mozgalom, mint a civilizált életforma mikéntje, mint titkolt benső értékrend és érzésvilág... Egyidejűleg a magánélet szférája és a politikáé... Minden lehet és minden befér.

Ezt a benyomást e sorok írója nem tudja és nem kívánta eloszlatni. Kezdet óta úgy látta, hogy egy felülről halálra rendezett és alul szétzilált társadalmat, amilyen a közép-európai, csak ennek a fogalomnak a teljes komplexitásával lehet megközelíteni. Hiszen a civil társadalom fogalma 300 éve a magát kereső emberi szabadság s az ezt biztosító jogállam és társadalmi berendezkedés genezisének volt a terméke. Ezért és ennyiben a „másik Európa” identitás-keresésére is alkalmazható.

Ez a keresés, hirtelen felgyorsulva, az önismeret és a mintaválasztás zavart állapotában megy végbe Közép- és Kelet-Európában mindenütt. A Kelet taszítása és a Nyugat vonzása közepette, de egyben a múlttól alkotott téveszméket és a jövőt illető képzelgéseket is magával hozva.

Hogy ezúttal Mrozek hasonlatából merítsek, valahol „zuhanás közben” kellett és kellene még ma is az áhított társadalom képét megalkotni. Ebben az állapotban a kommunizmus alatti jelen csak *negatív modellként* játszhatott szerepet (legfeljebb azoknál a mrozeki zuhanóknál nem, akik azt hitték, hogy repülnek), s a „fogódzó” részben az emlékeken átszűrt régmúlt, részben a szerencsésebb sorsú nyugati világ (szintén átszűrt) mintaképe. Ami az előbbit illeti, ebben az idealizálva átszűrt alakban is úgy tűnt a szerzőnek, mint a társadalom valódi közérzete s az az egyedül átvett „állomány”, amelyre építeni lehet. Továbbá pozitív és negatív vonásaival együtt, ez a civil társadalom képviselte mind a nemzeti ellenállást a külföldi, mind a kulturálist a szellemében idegen belső hódítással szemben.

Ami a nyugati példát illeti, sok tekintetben ebben is a társadalmunkban élő hamis tudattal állunk szemben. Nem térek ki a nyugati mintáról táplált illúziókra, sem a szórványosan szintén észlelhető, elutasító reakciókra. Fontosabbnak látom, hogy a „Nyugat”, vagy „Európa”, sokak szemében úgy élt... mint saját múltjuk. Odatartozásunkat, olvashatjuk nem is ritkán, már Mieszko és Chrobry, illetve Szent István elintézte. Sem a közép-európai térség történelmi elcsúszása, sem az elmúlt fél évszázadban keletkezett további eltolódás nem nagyon befolyásolta a társadalomválasztás tervét.

Ezek a sokáig láthatatlan, mert a rendszer elleni mozgalom által eltakart, ellentmondások és torzítások jelennek meg a dolgok mai állásában. Miután az első választás, kommunizmus (reformkommunizmus) és demokrácia között, ez utóbbi javára eldőlt, a térség országai egy második választás előtt állnak, most döntenek el, szinte minden nap és minden szinten, milyen legyen ez a világ. A poszttotalitarizmus korszakában kialakult egyszerű modell ezt már nem határozhatja meg. Kevés benne a konkrétumokra lebontott elem, és túl sok a képzeletbeli, illetve

torzult, mind a múlt hagyományait, mind a nyugati demokratikus mintát illetően. A civil társadalom általános ideálja és követelése nem elég az új paradigma kialakításához. Tudomány, kormányzat, közgondolkodás, mind szembekerül az általános nagy elvek értelmezésének és applikálásának sok esetben lényegesen eltérő változataival. Annál is inkább, mert archaikus eszmék és a kommunizusból maradt beidegződések egyaránt nehezítik a modern társadalomminta kidolgozását. Félő, hogy a mai Európa helyett a tegnapi vagy tegnapelőtti felé vesszük az irányt. Ezen a ponton a szerző alapkoncepciója már nem alkalmas a differenciálódott társadalmi mozgás elemzésére. Hacsak nem annyiban, hogy továbbra is a civil társadalom kimeríthetetlen tárházában látja a jó pályaválasztás zálogát.

Genf-Budapest, 1991. január

JEGYZETEK

- ¹ *Diagnózisok II.* Budapest 1986; *Kelet-európai alternatívák.* Budapest 1989.
- ² Fent idézett munkáján kívül lásd *Système communiste et société civile. Communisme* (Paris), 8, 1985, 64–78.
- ³ Pouvoir et société civile dans les pays de l'Europe de l'Est: concepts et réalités. *Cadmos*, no. 19, automne 1982, 34–53. és 42.
- ⁴ La société civile et son discours. *Commentaire*, no. 51/1990, 575–581.
- ⁵ Alain Tburaine et al.: *Solidarité, Analyse d'un mouvement social.* Pologne, 1980–1981, Paris.
- ⁶ Az amerikai Francis Fukuyama „A történelem vége” címmel, a chicagói egyetemen tartott előadása a *National Interest* című folyóirat 1989. évi nyári számában jelent meg.
- ⁷ Guy Berger az 1970-es évek második felére vezeti vissza a vita újjáéledését, néhány neoliberais tanulmányban. Kiszélesedése azonban az 1980-as években tapasztalható, elsősorban a lengyel események hatása alatt. (Lásd Berger idézett cikksorozatát.)
- ⁸ Guy Sormann.
- ⁹ Raymond Aron: *Democratie et totalitarisme.* Paris, Gallimard 1965. 87.
- ¹⁰ *La Pologne: une société en dissidence.* Alexander Smolar bevezetésével. Paris, Maspero 1978.
- ¹¹ *Totalitarismes.* Paris, Economica 1984.
- ¹² La lévolution importée: Europe de l'Est (1944–1948). In: *Le système communiste: un monde en expansion.* Sous la direction de Pierre Kende. Dominique Mosi, Ilios Yannakis. Paris, IFRI 1982.
- ¹³ *Cadmos*, no. 19, automne 1982.
- ¹⁴ Az egész kérdéstről lásd Molnár Miklós: *Le déclin de la Première Internationale. La Conférence de Londres de 1871.* Paris, Droz. 1963., valamint e munka német, és jelentősen kibővített spanyol kiadását. Részletes bibliográfia.
- ¹⁵ Società civile. Estratto da *Enciclopedia XIII.* Torino, Einaudi 1981.
- ¹⁶ Lásd könyvismertetését: a *Revue Suisse d'Histoire*, 40/4, 1990.
- ¹⁷ Lásd többek között *Magyar Hírlap*, 1990. december 30.
- ¹⁸ Lásd *Nouvelles Alternatives.*